

İHYÂÜ ULÜMİ'd-DÎN

(إحياء علوم الدين)

Gazzâlî'nin

(ö. 505/1111)

başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eseri.

Gerek ismi gerekse kısa önsözündeki açıklamalar, Gazzâlî'nin bu eseri İslâm ümmeti için bir ıslah projesi niteliğinde kaleme aldığını göstermekte, eski ve yeni ilim çevrelerinde de genellikle *İhyâ'*ın böyle bir iddia ile yazıldığı kabul edilmektedir. Müellif eserin önsözünde, âhiret yolunun öncüleri olması gereken âlimlerin şeytanın aldatmasına kapılış şekilciler olduğundan yakınır; bunların ilim kavramını yozlaştırdıklarını, ilmi siyasetçilerin taleplerine uygun olarak verilen fetvalardan veya içeriksiz kelâmî tartışmalardan ya da vâizlerin sıradan insanları etkileyen tumturaklı konuşmalarından ibaret sayarak halkı yanılttıklarını söyler; gerçek ilimlerin ve selef-i sâlihînin takip ettiği âhiret yolunun artık unutulduğunu görerek *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* adını verdiği kitabı yazmanın gerekli olduğu kanaatine vardığını belirtir (I, 2). Dikkatle bakıldığında eserde, müslümanların içine düştüğü dinî-ahlâkî ve kültürel yozlaşmanın ve bunların içtimaî ve siyasî yansımalarının incelendiği anlaşılır. Klasik kaynaklarda Gazzâlî'nin *İhyâ'*ı inziva döneminde (1095-1105) kaleme aldığı kaydedilmektedir. Gazzâlî de tarih belirtmeden eseri bu dönemde yazdığı kitaplar arasında zikreder (*el-Müstaşfa*, I, 3-4). Maurice Bouyges kitabın 488-495 (1095-1101) yılları arasında telif edildiği kanaatinde (Essai, s. 42).

Dört ciltten oluşan eserin her cildinde "kitâb" başlığı altında on konu işlenmiştir. "Rub'u'l-ibâdât" başlıklı ilk ciltte ilim, akaid, temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, Kur'an tilâveti, zikir ve dua, virdler ve gecelerin ihyası konuları ele alınmıştır. Bu bölümün en önemli özelliği, ibadetlerin zâhirî usul ve erkânı hakkında bilgi verildikten sonra fıkıh kitaplarından farklı olarak bunların ihlâs, huşû gibi müellifin "kalbin amelleri" dediği mânevî şartlarıyla ahlâkî boyutları üzerinde de durulmasıdır. Bu niteliğiyle *İhyâ'*, İslâm kültür tarihinde ibadet psikolojisi bakımından özel bir yere sahiptir. Yeme içme âdâbı, evlilik, ekonomik hayat, helâl ve haram, ül-

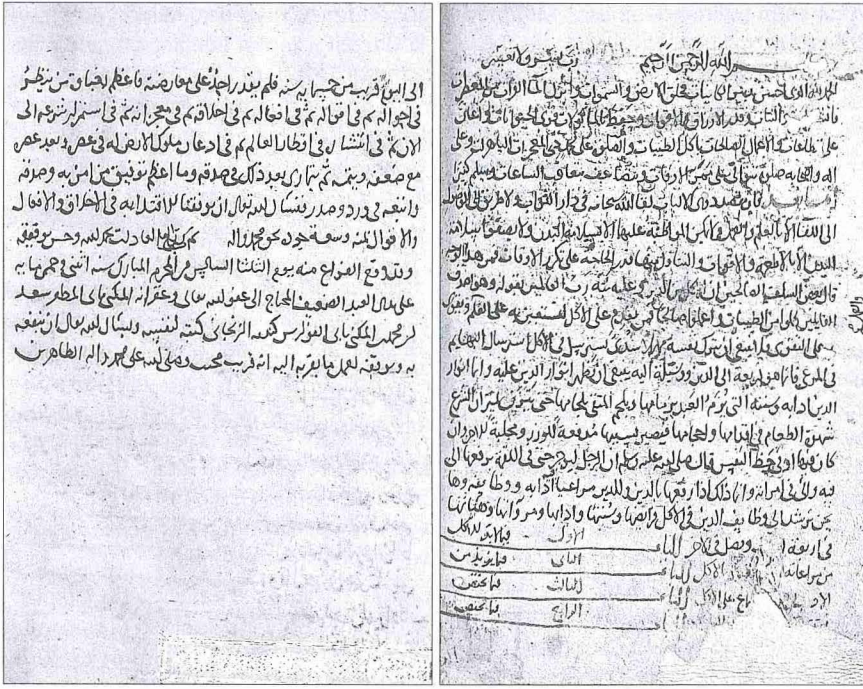
fet, kardeşlik, sohbet ve muaşeret âdâbı; uzlet, semâ ve vecd; emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, maişet âdâbı ve Peygamber'in ahlâkına dair "Rub'u'l-âdât" başlığını taşıyan II. ciltte Gazzâlî'nin İslâmî bir aile, devlet, toplum ve iktisat düzeninin teorik temelini ortaya koymaya çalıştığı ve bunu büyük ölçüde başardığı görülmektedir. Bu modelde asıl unsurun ailevî, içtimaî, iktisadî, siyasî vb. ilişkileriyle ilgili dinî ve ahlâkî bilgisi, bilinci, duyarlılığı ve sorumluluk duygusu gelişmiş fertler olduğu görülür. Bu gelişmenin sağlandığı fertlerin elindeki dünya hayatının kendisi güzel olacağı gibi bu hayat âhiret mutluluğunun da hazırlayıcısı olacaktır. "Rub'u'l-mühlikât" başlıklı III. ciltte insanın mânevî, ahlâkî yönü, nefsin terbiye edilmesi, yeme içme ve cinsel arzuların kontrol altına alınması, dilin afetleri; gazap, kin ve haset; dünyanın anlamı ve önemi; cimrilik ve mal tutkusu; mevki tutkusu ve riya; kibir, kendini beğenmişlik ve kuruntu (gurur) konuları ele alınmıştır. Gazzâlî bu konuları işlerken ahlâk ve tasavvuf literatüründen geniş ölçüde yararlanmakla birlikte son derece dırayetli psikolojik ve pedagojik tahlilleriyle seleflerini aşmıştır. Gazzâlî, kendi deyişiyle bu ahlâkî hastalıkların psikolojik ve sosyal sebeplerini ve iyileştirme yollarını gösterirken her seviyedeki okuyucusunu bir iç gözleme yöneltmekte, onu kendi ruhunu tanımaya, ahlâkî şuurunu ve iradesini harekete geçirmeye sevk etmektedir. Bu cildin "Zemmü'l-câh ve'r-riyâ" bölümünde insandaki mevki tutkusunun psikolojik temelleri incelenirken ortaya konan insan tasavvuru felsefî antropoloji bakımından önemlidir. Ayrıca bu cildin sonunda "Zemmü'l-gurur" başlığı altında, dönemin İslâm toplumuyla ilgili olarak gerçekçi ve yararlı bir dindarlık eleştirisi yapılmıştır. "Rub'u'l-münciyât" başlığını taşıyan son bölümde ise tövbe, sabır ve şükür, havf ve recâ, fakr ve zühd, tevhid ve tevekkül, muhabbet, şevk, üns ve rızâ; niyet, ihlâs ve sıdk; murakabe ve muhasebe, tefekkür, ölüm ve âhiret hayatı konuları incelenmiştir. Ancak bu başlıklar altında dar anlamda tasavvufî ve ahlâkî görüşler ortaya konmakla yetinilmemiş, konunun özelliğine göre ince fikrî ve felsefî tahliller de yapılmıştır. Meselâ tövbe, sabır ve şükür, tevhid ve tevekkül bölümlerinde yeri geldikçe irade ve özgürlük problemi üzerine ortaya konan görüşler müellifin felsefî, kelâmî ve tasavvufî birikimi yanında dehasının da bir ürü-

nü sayılacak değerdedir. İslâm filozofları, Grek felsefesinin bütün konularına ilgi duydukları ve bu alanda eserler verdikleri halde sanat felsefesini ihmal etmişler, ilk defa Gazzâlî *İhyâ'*ın IV. cildinde (s. 302-310, 435-448) sanat felsefesine dair parlak tahliller yapmış, güzellik ve âhenk kavramlarını inceleyerek buradan Allah'ın varlığını ispata gitmiştir.

İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn'in ana bölümleriyle ihtiyaç duyuldukları alt bölümlerinde önce konuyla ilgili âyet ve hadisler genellikle yorum yapılmadan sıralanmış; ardından Hulefâ-yi Râşidîn ile Abdullah b. Mes'ûd, Selmân-ı Fârisî, Ebû Süleyman ed-Dârânî, Ebû'd-Derdâ, Ebû Zer el-Gifârî, Hasan-ı Basrî, Süfyân es-Sevrî gibi zühd ve takvâlarıyla tanınan sahâbî ve tâbiî âlimlerinin; Cüneyd-i Bağdâdî, Zünnûn el-Mısrî, Bâyezîd-i Bistâmî, Fudayl b. İyâz, Yahyâ b. Muâz gibi ilk dönem sûfilerinin sözleri aktarılmıştır. Abdullah b. Mübârek, Hâris el-Muhâsibî, Ebû Tâlib el-Mekî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi mutasavvıfların eserleri *İhyâ'*ın tasavvufî konulardaki başlıca kaynaklarıdır. Gazzâlî isimlerini zikretmemekle birlikte İhvân-ı Safâ risâlelerinden, Ebû Hayyân et-Tevhîdî, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh gibi filozofların eserlerinden de yararlanmış. Yine ismini kaydetmemesine rağmen en çok faydalandığı eserlerden biri de Râgîb el-İsfahânî'nin *ez-Zerfa ilâ mekârimî's-şerî'a* adlı ahlâk kitabıdır. *İhyâ'*'da yer alan hadislerle ilgili tahrîc çalışmaları, müellifin başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere en az yirmi hadis mecmuasından istifade ettiğini göstermektedir.

Müellifin önsözdeki hem naklî hem akilî delillere dayanacağına dair vaadine uygun olarak eserde hemen her konunun anlamı ve önemiyle ilgili nakillerin ardından çoğunlukla (bilhassa III ve IV. ciltlerde) "beyânü hakîkatı ..." başlığı altında konunun esası ve mahiyeti hakkında başarılı açıklamalar, yorumlar, ince tahliller ve tesbitler yapılır. Gazzâlî'nin fikrî ve felsefî birikimini, ufkunun genişliğini ve dehasını yansıtmaları bakımından dikkat çeken bu incelemeler *İhyâ'*ın o güne kadar yazılmamış olan tasavvuf, ahlâk ve bazı yönlerde felsefe literatürünü aştiğini kanıtlayacak niteliktedir.

İhyâ''ın Türkiye'de ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde bulunan yüzlerce tam ve kısmî yazması içinde en eskisi, muhtemelen *Muhtasarü'l-İhyâ'* başlığını taşıyan 502 (1108-1109) tarihli nüshadır (Süley-

Gazzâlî'nin *İhyâ'*inin en eski nüshalarından biri olan *Muhtaşaru'l-İhyâ'*in ilk ve son sayfaları (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1675)

maniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1675). Eserin IV. cildine ait diğer bir yazma ise 553 (1158) yılında istinsah edilmiştir (Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 2945). Tahran'daki Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'nde *İhyâ'*'ın IV. cildinin başından "Kitâbü'l-Havf ve'r-recâ" bölümünün sonuna kadar olan kısmını içeren yazma 597 (1200) tarihini taşımaktadır (eserin yazmalarının listeleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 422; *Suppl.*, I, 748-749; Abdurrahman Bedevî, s. 98-112). Muhtemelen ilk defa 1269'da (1853) Kahire'de (Bulak) basılan ve daha sonra pek çok baskısı yapılan eserin henüz ilmî bir neşri gerçekleştirilmemiştir (bazı baskıları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 422; *Suppl.*, I, 748; Abdurrahman Bedevî, s. 112).

Gazzâlî'nin kardeşi Ahmed el-Gazzâlî tarafından *Lübâbü İhyâ'i 'ulûmî'd-dîn* adıyla ihtisar edilen esere (Brockelmann, *GAL*, I, 422; *Suppl.*, I, 748; Abdurrahman Bedevî, s. 114) daha sonra da pek çok ihtisar yazılması olup bunlardan bazıları şunlardır: İbnü'l-Cevzî, *Minhâcû'l-kâşidîn* (Muvaffakuddin İbn Kudâme el-Makdisî tarafından *Muhtaşaru Minhâcî'l-kâşidîn* adıyla özetlenmiştir); Muhammed b.

Ömer b. Osman el-Belhî, *ʿAynü'l-ʿilm ve zeynü'l-hilm*; Abdülvehhâb b. Ali el-Hatîb el-Merâgî, *Lübâbü'l-İhyâ'*; Muhammed b. Ali b. Ca'fer el-Aclûnî, *İhyâ'ü'l-İhyâ'* (eser üzerine yazılmış en güzel ihtisar olduğu kabul edilir, bk. *Keşfü'z-zunûn*, I, 24). *İhyâ'*, Seyyid Muhammed Murtaşâ ez-Zebîdî tarafından *İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmî'd-dîn* adıyla şerhedilmiştir (Kahire 1311). On ciltten oluşan bu şerhin başında Gazzâlî'yi tanıtan geniş bir giriş bulunmaktadır (I, 2-53). Eserin, XIX. yüzyılda Yûsuf Ahmed Sıdkı (Ebül'ulâ Mardin'in babası) tarafından yapılan *Siyeru umûmi'l-muvahhidîn tercümetü ve şerhu İhyâi ulûmî'd-dîn* başlıklı dokuz ciltlik Türkçe tercüme ve şerhi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (TY, nr. 5851-5860).

Müeyyedüddin Muhammed el-Hârizmî, 620 (1223) yılında Hindistan Hükûmdarı İltutmış'ın isteği üzerine *İhyâ'*'ın tamamını Farsça'ya çevirmiş, bu çevirinin bazı kısımları yayımlanmıştır (Tahran 1358 hş./1979, 1359 hş./1980). VII. (XIII.) yüzyıla ait diğer bir Farsça tercüme ile II. cildine ait bir serbest tercümenin mütercim-

leri bilinmemektedir (Abdurrahman Bedevî, s. 119). Eser, ilk defa Bostanzâde Mehmed Efendi (ö. 1006/1598) tarafından *Yenâbiu'l-yakîn fi İhyâi ulûmî'd-dîn* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2574). Süleyman Tevfik el-Hüseynî'nin I. cildin ikinci bölümünün (Kitâbü Kavâ'idü'l-ʿakâ'id) sonuna kadar getirebildiği Türkçe tercümesi basılmıştır (İstanbul 1326-1327). *İhyâ'*'ın tamamını Ahmed Serdaroğlu (Ankara 1963; İstanbul 1974) ve Ali Arslan Aydın (İstanbul 1977) Türkçe'ye çevirmiştir. Eser, M. Ah-sen Sıddîki tarafından *Mezâkkû'l-ʿarîifin* başlığı altında Urduca'ya da tercüme edilmiştir (Leknev 1331).

Gazzâlî'nin eserlerinin Batı dünyasında tanınmasını sağlayan Raimundo Martini 1256-1257 yıllarında kaleme aldığı *Explanatio symboli apostolorum* adlı eserinde *İhyâ'*'a atıfta bulunmuştur (d'Alverny, s. 131-132). Martini'nin Gazzâlî'ye nisbet ettiği *De Penitentia* (tövbeye dair), *Pro-batorium* (kanıt) ve *Epistole adamicum* (sevgi hakkında) adlı eserler muhtemelen *İhyâ'*'ın ilgili bölümleridir. Martini ile aynı dönemde yaşamış olan Süryânî-Ya-kübî papazı Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî fazilet, rezilet, ruh temizliği gibi ahlâk konularını işlediği eserlerinde *İhyâ'*'dan alıntılar yapmıştır (Wensinck, s. XVI vd.). Miguel Asin Palacios aynı yazarın *İhyâ'*'dan misaller, vecizeler ve şiirler aktardığını da bildirir (*L'İslam et l'occident*, s. 71).

İhyâ''ın Batı dillerine yapılmış çok sayıda kısmî tercümesi bulunmaktadır. Hans Bauer, eserin ilk cildinin aslında müstakil bir kitap olan "Kitâbü Kavâ'idü'l-ʿakâ'id" başlıklı ikinci bölümünü 1922'de Almanca'ya çevirmiş, daha sonra IV. cildinden "Kitâbü Ş-Şıdk ve'n-niyye ve'l-ihtlâş" bölümünün, II. cildinden "Kitâbü Âdâbi'n-nikâh"ın ikinci babının ve "Kitâbü'l-İhelâl ve'l-harâm"ın üçüncü babının açıklamalı çevirisini yayımlamıştır (Halle 1916). Eserin ibadetlere dair bölümü Edwin E. Calverley tarafından bir giriş ve açıklamalarla birlikte İngilizce'ye çevrilmiştir (Madras 1925). Diğer bazı kısmî çeviriler şunlardır: "Untersuchungen zu Ghazzalis Kitâb at-Tauba" (trc. Susanna Wilzer, *Der Islam*, XXXII, [Berlin 1957], s. 237-309; XXXIII [1957], s. 51-120; XXXIV [1959], s. 128-137); *İhyâ' 'Ulûm al-Dîn: Kitâb Âdâb al-Ma'isha wa Akhlâk al-Nubuwwa* (trc. L. Zolondek, Leiden 1963); *The Book of Knowledge: The Kitâb al-'İlm* (trc. Nabih Amin Faris, Lahore 1962);

The Foundations of the Articles of Faith: The Kitâb Qavâ'id al-'Aqâ'id (trc. Nabih Amin Faris, Lahore 1963); *Mysteries of Almsgiving: The Kitâb Asrâr al-Zekâh of İhyâ'* *'Ulûm al-Dîn* (trc. Nabih Amin Faris, Beirut 1966); *The Mysteries of Purit: The Kitâb Asrâr al-Taḥârah of al-Ghazâlî's İhyâ'* *'Ulûm al-Dîn* (trc. N. A. Faris, Lahore 1966); *The Recitation and the Interpretation of the Qur'ân: al-Ghazâlî's Theory* (trc. Muhammad AbulQuasem, Kuala Lumpur 1979 [Kitâbü Âdâbi tilâveti'l-Kur'ân'ın çevirisi]); *Invocations and Supplications: Kitâb al-Adhkâr va'd-Da'awât* (trc. K. Nakamura, Cambridge 1990, 2. bs.); *The Remembrance of Death and the After-life: Kitâb Dhikr al-Mawt va mā Ba'dah* (trc. T. J. Winter, Cambridge 1989); *Imâm Gazzâlî's İhyâ'* *'Ulûm id-Dîn* (ihtisar-trc. Al-Haj Maulana Fazl-ul-Karim, I-IV, Lahore 1971); *Temps et prières: prières et invocations, extraits de l'İhyâ'* *'ulûm al-dîn* (trc.-tanıtma, Pierre Cuperly, Sindbad 1990; diğer bazı çeviriler için bk. Manzoor-Abdul Waheed Khan, XIII/3, s. 184-190; Y. M. Nawabi, VI, 727-750).

Gazzâlî'den bahseden hemen bütün tabakat kitaplarında *İhyâ'* hakkında da bilgi verilmektedir. Ayrıca İslâm düşünce tarihine, özellikle İslâm felsefesi, tasavvuf ve ahlâka dair eski ve yeni çalışmalarda eser hakkında mâlûmata rastlanır. *İhyâ'* üzerine pek çok ilmî çalışma yapılmıştır. Miguel Asin Palacios'un *Algazel, domatîca, moral, y ascetica* başlıklı doktora tezi (Madrid 1901) bu alandaki ilk modern çalışmalardandır. Aynı yazarın *La espiritualidad de Algazel y su sentido cristiano* başlıklı eseri *İhyâ'*'ın bazı bölümlerinin tahlil, tahkik ve neşrinden ibaret olup dört ciltten meydana gelmektedir (Madrid 1934, 1935, 1936, 1941). Diğer çalışmalardan bazıları şunlardır: S. M. Zwemer, "Jesut Crist in the İhyâ' of Al-Ghazali" (MW, VII [1917], s. 144-158); L. Massignon, "Le Christ dans les evangiles selon al-Ghazzali" (*Opera Minora* içinde, Paris 1969, II, 523-536); Madelain Farah Habib, *Islamic Marital Code: Prolegomenon to and Translation of al-Ghazâlî's Book on the Etiquette of Marriage in İhyâ'* *'ulûmî al-dîn* (doktora tezi, Utah Üniversitesi, 1976, eserde *İhyâ'*'ın "Kitâbü Âdâbi'n-nikâh" bölümünün çevirisi de yapılmıştır); M.-L. Siauue, *L'amour de Dieu chez Gazali. Une philosophie de l'amour à Bagdad au début du XIIe siècle* (Paris 1986, "Kitâbü'l-Maḥabbe ..."

bölümünün çevirisiyle birlikte); Mahmûd Ali Kurrâa, *es-Şekâfetü'r-rûhiyye fi Kitâbi İhyâ'* *'ulûmî'd-dîn li'l-Gazzâlî* (Kahire 1987; diğer bazı çalışmalar için bk. Abdurrahman Bedevî, s. 118-122).

Gazzâlî'nin en hacimli ve en önemli eseri olan *İhyâ'* hakkında, "İslâm'a dair bütün kitaplar kaybolup sadece *İhyâ'* kalsaydı diğerlerini aratmazdı" şeklinde yaygın bir kanaat bulunduğu ifade edilir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 23; Zebîdî, I, 27). "*İhyâ'* neredeyse Kur'an gibidir" anlamına gelen bir özdeyişten dahi söz edilir (Goldziher, s. 151). Eser özellikle Kuzey Afrika'daki Şâzelîyye, Yemen'deki Ayderûsiyye tarikatlarının mensupları üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Muhibbî, bu bölgede *İhyâ'*'ın bazı bölümlerini vird olarak okuyanların bulunduğunu kaydeder (*Hulâşatü'l-eser*, III, 69). Buna karşılık Hanbelî fakihlerinin esere ağır eleştiriler yönelttiği görülmektedir. Henüz Gazzâlî hayatta iken Endülüs'te *İhyâ'*'ın yakılması yönünde fetvalar verilmiş, bu hüküm uyarınca Murâbit Hükümdarı Ali b. Yûsuf b. Taşfîn bir ara eserin ülkesinde okunmasını yasaklamıştır. Gazzâlî'nin çağdaşlarından Kâdî İyâz, İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî eseri ilk tenkit edenlerdendir. İki yıl Gazzâlî'den öğrenim gören ve başta *İhyâ'* olmak üzere bazı eserlerini bizzat kendisinde okuyan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Emedü'l-aḫşâ* adlı eserinde (vr. 122^{a-b}), varlığın mümkün olan en güzel şeklinin hâlihazırdaki durumu olduğuna dair *İhyâ'*'daki görüşü eleştirerek bunun filozoflar tarafından gerçekleri tersyüz etmek için ileri sürülmüş bir fikir olduğunu ve ümmetin bu görüşün yanlışlığında ittifak ettiğini söyler. Esere en ağır eleştiriler Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî tarafından yöneltilmiştir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*'da ve *Telbîsü İblîs* adlı eserinde *İhyâ'*'ı tenkit ettiği gibi bu konuda *İ'lâmü'l-aḫyâ' bi-aḡlâti'l-İhyâ'* adlı müstakil bir kitap kaleme almıştır. Ayrıca Ebû Abdullah Ali b. Ömer el-Mâzerî'nin *el-Keşf ve'l-inbâ'* *'ani'l-mütercem bi'l-İhyâ'*, Ebü'l-Hasan İbn Sekr'in *İhyâ'*'ü meyyiti'l-aḫyâ' fi'r-reddi *'alâ Kitâbi'l-İhyâ'*, Ahmed b. Muhammed b. Münîr el-İskenderî'nin *eż-Ziyâ'ü'l-mütelâli fi te'aḡkubi'l-İhyâ'* li'l-Gazzâlî başlıklı birer reddiye yazdıkları bilinmektedir. Takıyyüddin İbn Teymiyye de eserin tevekküle dair bölümüne reddiye mahiyetinde bir risâle yazmışsa da (Abdurrahman Bedevî, s. 114) genelde kitabı olumlu bulmuştur (*Mecmû'u fetâvâ*, VI, 54). Son dönem âlimlerinden Mustafa

Sabri Efendi, *İhyâ'*'daki fikirleri dolayısıyla Gazzâlî'yi tenkit edenler arasında yer almıştır (*Mevkûfû'l-'aḡl ve'l-'ilm*, I, 266-270). Esere yöneltilen en ciddi eleştiriler hadislerin sıhhatiyle ilgilidir. Kitapta çok sayıda zayıf ve uydurma hadis bulunduğu belirtilmektedir. İlk defa Zeynüddin el-İrâkî *İhyâ'*'daki hadislerin tahrici için büyük, orta ve küçük hacimde üç eser hazırlamıştır (bu eserler hakkında geniş bilgi için bk. *DİA*, XIX, 118-119). İrâkî'nin isnadını bulamadığı 271 hadis, Muhammed Emîn es-Süveydî tarafından *el-Mevzû'ât fi'l-İhyâ'* *ev el-İ'tibâr fi ḥamli'l-esfâr* adlı eserde bir araya getirilmiş, bu kitabı neşreden Ali Rızâ b. Abdülvehhâb (Demenhûr [Mısır] 1414/1993), Süveydî'nin dikkatinden kaçan otuz altı rivayeti bu listeye eklemiştir.

İhyâ''ı savunmak amacıyla da kitaplar yazılmıştır. Bunların başında bizzat müellifin *el-İmlâ'* *'alâ işkâlâti (müşkilâti)'l-İhyâ'* adlı eseri gelir. Gazzâlî'nin, *İhyâ'*'daki bazı kavramlara ve görüşlere açıklık getirmek için kaleme aldığı eserin bazı yazma nüshaları *el-İmlâ'* *'alâ keşfi müşkilâti'l-İhyâ'*, *el-Ecvibetü'l-müşkileti'l-mübki-te başlığını taşımakta olup* (Abdurrahman Bedevî, s. 112) eser *İhyâ'* ile birlikte birçok defa basılmıştır. Bu hususta yazılmış diğer önemli bir kitap da Feyz-i Kâşânî'nin *el-Meḥaccetü'l-beyzâ' fi tehzîbi (İhyâ'i)'l-İhyâ'* adlı eseridir (*İhyâ'* ile bu eser arasında bir karşılaştırma için bk. Abdülkerîm Sürüş, *Mecelletü'l-'ulûmî'l-insâniyye*, II/1-2 [1990], s. 13-57). Celâleddin es-Süyûtî'nin *Teşdîdü'l-erkân fi "leyse fi'l-imkân ebda'a min mâ kân"* başlıklı risâlesiyle Abdülkâdir el-Ayderûs'un *Ta'rîfü'l-aḫyâ' bi-fezâ'li'l-İhyâ'*'ı da (*İhyâ'* ile birlikte birçok defa basılmıştır) bu hususta kayda değer çalışmalardır. *İhyâ'*'daki sebep-sonuç ilişkisine dair görüşlere yöneltilen eleştirileri cevaplamak üzere müellifi bilinmeyen iki eser daha kaleme alınmıştır (Abdurrahman Bedevî, s. 113).

Fahreddin er-Râzî'nin *Kitâbü'n-Nefs ve'r-rûḥ ve şerḥu kuvâhümâ* başlıklı eseri, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâşîrî'si*, İbn Haldûn'un *Muḫaddime'si*, Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin *Avârifü'l-ma'ârifî*, Mehmed Birgivi'nin *eṭ-Ṭarîḫatü'l-Muḫammediyye'si* gibi tanınmış eserler dahil olmak üzere sonraki dönemlerde yazılmış pek çok kitapta *İhyâ'*'ü *'ulûmî'd-dîn*'in farklı ölçülerde etkisi olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Gazzâli, *İhyâ'*, I, 1-4; IV, 302-310, 435-448; a.m.f., *el-Müstasfâ*, Bulak 1324, I, 3-4; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Emedü'l-akşâ*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499, vr.122^{a-b}; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, s. 59-60; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü fetâvâ*, VI, 54; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XIX, 323, 330-334, 340-346; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 180; *Keşfü'z-zunûn*, I, 23-24; Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer*, III, 69; Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, I, 2-53; Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfû'l-akl ve'l-ilm*, Beyrut 1401/1981, I, 266-270; Wensinck, *Bar Hebraeus's Book of the Dove*, Leiden 1919, s. XVI vd.; I. Goldziher, *Le dogme et la loi de l'Islam* (trc. Félix Arin), Paris 1920, s. 151; Brockelmann, *GAL*, I, 422; *Suppl.*, I, 748-749; M. Asin Palacios, "Contacts de la spiritualité musulmane et de la spiritualité chrétienne", *L'Islam et l'occident*, Paris 1947, s. 71; M. Bouyges, *Essai de chronologie des oeuvres de al-Ghazali* (ed. M. Allard), Beyrouths 1959, s. 42; Abdurrahman Bedevî, *Mü'ellefâtü'l-Gazzâlî*, Küveyt 1977, s. 98-125; Manzoor-Abdul Waheed Khan, *Islam and the Modern Age*, New Delhi 1982, XIII/3, s. 184-190; Y. M. Nawabi, *A Bibliography of Iran*, Tehran 1984, VI, 727-750; M. T. d'Alverny, "Al-Ghazzali dans l'occident latin", *Un tirait d'union entre l'orient et l'occident: Al-Ghazzali et Ibn Maimoun*, Agadir 1985, s. 131-132; Abdülkerim Sürûş, "Muşkârene beyne'l-mehacceti'l-beyzâ' ve İhyâ'î 'ulûmî'd-dîn", *Mecelle-tü'l-'ulûmî'l-insâniyye li'l-Cumhûriyyeti'l-İslâmiyyeti'l-İrânîyye*, II/1-2, Tahran 1990, s. 13-57; a.m.f., "İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn", *DMBİ*, VII, 136-152; M. Yaşar Kandemir, "İrâkî, Zeynüddin", *DİA*, XIX, 118-119.

MUSTAFA ÇAĞRICI

İKÂ'

(الإيقاع)

Türk müzikisinde bir terim.

Sözlükte "yapma, yaptıрма, meydana getirme, oluşturma" anlamlarına gelen kelime, bir müzik terimi olarak batı müziğindeki "ritim" karşılığında kullanılmıştır. Türk müzikisinin nağmeyle (melodi) beraber iki ana unsurunu teşkil eder. Günümüz Türk müzikisi terminolojisinde genellikle **düzüm** yanında az da olsa **tartım** kelimesiyle de ifade edilmektedir. "Zaman içinde uygunluk" olarak özetlenebilen **ikâ'**, "zamanın muntazam nisbetler içinde müddetlere ayrılması" veya "zamanın muntazam nisbetli müddetlerinden düzenlenmiş vuruş takımları" diye tanımlanabilir.

Klasik nazariyat kitaplarının hemen hepsinde ikâ' konusu ayrı bir bölüm olarak ele alınmıştır. Fârâbî, *Kitâbü'l-İşâ'î'l-ikâ'ât* adlı eserinde ikâ' "nağmelerin belli zaman süreleri içerisinde nakledilmesi", Safiyyüddin Abdülmü'min el-Urmevî *Kitâbü'l-Edvâr*'da ve Abdülkâdir-i Merâgî *Maķâşidü'l-elhân*'da "aralarında kalıp-

laşmış çeşitli zaman dilimleri bulunan vuruşların toplamı" şeklinde tarif etmişlerdir. Bu durumda ikâ', ölçünün iç bölümlenişle ilgili bir özellik olup bir usulü meydana getiren çeşitli zaman parçalarının birbirine uygun ve düzenli bir tarzda, fakat muhtelif şekillerde bölünmesiyle oluşan tertiplerdir. Bu sebeple bir müzik eserinde usul hiç değiştirilmeden çeşitli ikâ'lar yapılabilir. Meselâ bir ikilik nota kıymetini, olduğu gibi bırakmak veya iki dörtlüğe, yahut bir dörtlük ve iki sekizliğe ayırmak ya da bunun tam aksini yaparak bu bölünmeyi daha pek çok şekillerde oluşturmak mümkündür. Böylece aynı süre içinde çok çeşitli ikâ'lar meydana getirilmiş olacaktır. Eski nazariyat kitaplarında ikâ' konusu anlatılırken kullanılan "devir" kelimesinin günümüzdeki "ölçü"nün karşılığı olduğunu da belirtmek gerekir.

İkân zaman zaman "usul" anlamında kullanılması doğru değildir. Zira ikâ' ve usul birbiriyle ilgili olmakla beraber ayrı ayrı mefhumlardır. Gerek ikâ' gerekse usul zaman yönünden aynı esaslara dayanırsa da aralarında önemli farklar mevcuttur. Usul muhtelif ikâ'ların oluşturduğu, birbirine eşit veya eşit olmayan, fakat mutlaka kuvvetli, yarı kuvvetli ve zayıf zamanları ihtiva eden, kalıp halinde tesbit edilmiş ve müzik eseri boyunca aynen tekrar edilen vuruşlar grubudur. Diğer bir ifadeyle usul bir müzik eserinin eşit süreli ve belli vuruşlu bölümleridir. Eserin bütününe eşit sürelerle ayıran bu bölümler, başka bir usule geçki yapılmadığı takdirde o eserin sonuna kadar geçerli olup hiç değişmez. Buradaki "eşit süreli bölüm" ifadesinden usulün yapısı değil eserin bütünü kastedilmektedir. İkân ise eşit süreli olması şart değildir. Eserin her ölçüsünde farklı bir veya daha çok ikâ' oluşabileceği gibi bir ölçünün yarısında, tamamında, bir buçuk veya iki ölçüde yahut karışık bir şekilde meydana gelebilir. Ayrıca usul, her zaman bir ölçüde başlayıp bitme özelliğinde ve zorunluluğunda olduğu gibi usulün kuvvetli, yarı kuvvetli ve hafif zamanları daima aynı vuruşlardadır. İkâ'da ise ikân tertip şekline göre bunlar değişebilir. Aralarındaki bu farklılıklara rağmen ikâ' ile usul bir noktada birleşir. Bir eserde melodik yapı o eserin usulünün vuruş kıymetlerini aynen resmediyorsa orada usul aynı zamanda ikâ' durumundadır. Fakat böyle bir durum da nağmeye kısıtlayıcılık ve monotonluk getireceğinden genellikle sadece bir iki ölçü devam edebilir.

İkâ' en güzel şekilleriyle kâr, beste, semâi gibi büyük formların terennüm bölümlerinde takip edilir. Daha çok büyük usullerle ölçülmüş bu tür eserlerin terennümlerinde bestekârlar, usul içerisinde oluşturdukları çeşitli ikâ'larla zarif melodi örgüleri meydana getirmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fârâbî, *Kitâbü'l-İşâ'î'l-ikâ'ât*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 1705, vr. 60^a; Safiyyüddin el-Urmevî, *Kitâbü'l-Edvâr*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3653/1, vr. 37^a; Abdülkâdir-i Merâgî, *Maķâşidü'l-elhân* (nşr. Takî Bîniş), Tahran 1977, s. 89; Hızır b. Abdullâh, *Kitâbü'l-Edvâr*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1728, vr. 36^a; Ali Şah b. Hacı Büke, *Muķaddime-tü'l-uşul*, Süleymaniye Ktp., Hâlis Efendi, nr. 2463, vr. 31^b, 76^a; Subhî Ezgi, *Nazarî-Amelî Türk Musikisi*, İstanbul 1935, II, 1-5; Mahmut Ragıp Gazimihal, *Musiki Sözlüğü*, İstanbul 1961, s. 215; M. Ekrem Karadeniz, *Türk Müzikisinin Nazariye ve Esasları*, Ankara 1983, s. 30; Özkan, *TMINU*, s. 561; H. Sâdeddin Arel, *Türk Müzikisi Nazariyatı Dersleri*, Ankara 1991, s. 65-72.

İSMAİL HAKKI ÖZKAN

İKÂB

(القاب)

Kâfirlere ve ilâhî emirlere uymayan kimselere verilen ceza anlamında bir terim.

Sözlükte "bir şeyin arkasından gelmek, yerine geçmek" mânasına gelen akb kökünden türemiş bir kelime olup "yapılan kötü işlerin ardından gelen ceza" demektir. Terim olarak "ilâhî emirlere uymayanlara dünyada, âhirette veya her iki yerde verilen ceza" diye tanımlanabilir. İkâb Kur'an'da "ceza" anlamında kullanılan azap, be's, ricz gibi kelimelerle yakın anlamlı, imana ve sâlih amele mükâfât olarak verilen sevap ve ecirle de karşıt anlamlı bir terimdir.

On dokuz âyette yer alan ikâb kelimesi üç âyette yalın olarak, on üç yerde "şedîdü'l-ikâb", iki yerde "serîu'l-ikâb" ve bir yerde "zü ikâbin elîm" şeklinde geçer. Âyetlerde ikâbın bazan genel bir uyarı olduğuna işaret edilir, bazan da niteliği ve kimleri kapsadığı konusunda bilgi verilir. Müfessirler azabın şiddetli ve acıklı oluşunun sebebinin şöyle açıklamışlardır: İlahî emirler hem Allah'ın hem de yaratıkların hukukunu gözetmek amacı taşıdığından bunlara aykırı davranmak büyük bir suç teşkil eder. Bundan dolayı ilâhî adalet buyruklara uymayanlara hak ettikleri cezanın verilmesini gerektirir. Kur'an'ın bütününe dikkate alındığında günahkârları bağışlamaya yönelik âyetlerin daha çok olduğu, ancak inkâr yahut isyanda